

ԴՐՎԱԳՆԵՐ 1918թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ. ՇԻՐԱԿԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ¹

Արմեն Հայրապետյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

*Բանալի բռներ՝ դիմադրություն, ինքնապաշտպանություն, Սոգոմո-
լի, Շիրվանջուղ, Սարդարապատ, թուրք, Ալեքսանդրապոլի գավառ,
Պանդուխտ, Սոլլա Գյոկչա, փախստական, մայիս, Ձիթհանքով:*

Հոդվածի շրջանակներում արխիվային նորահայտ վավերա-
գրերի, գիտական գրականության, ժամանակակիցների հուշերի և
պարբերական մամուլի հաղորդումների համադրմամբ՝ առանձին
ուսումնասիրության առարկա է դարձել թուրք գավթիչների դեմ
1918թ. մայիսին Արևելյան Շիրակի գյուղերում ծավալված դիմա-
դրական պայքարի՝ «Շիրակի գոյամարտի» պատմությունը, ներկա-
յացվել է Սոգոմոլիում և հարակից գյուղերում թուրքական կանոնա-
վոր զորքերի ու տեղական մահմեդական խուժանի դեմ ձևավորված
ճակատի նշանակությունը, լուսաբանվել են ռազմական գործողու-
թյունների ընթացքն ու արդյունքները, արժևորվել է գոյապայքարի
նշանակությունը Մայիսյան հերոսամարտերի պատմության մեջ:

Նախաբան. Մայիսյան հերոսամարտերը բախտորոշ նշանակություն ունե-
ցան հայ ժողովրդի կյանքում: Հայկական զորամասերի և աշխարհագրայիննե-
րի հերոսական պայքարի շնորհիվ ոչ միայն կանխվեց թուրքական սրընթաց
գրոհը դեպի Անդրկովկաս, այլև հաստատվեց հայ ժողովրդի գոյատևելու
պատմական իրավունքը, նախադրյալներ ստեղծվեցին պետականությունից

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսա-
վորմամբ՝ 18SH-6A007 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

գուրկ հայությանը վերակերտելու իր պետությունը: Այդ հաղթանակներն արդյունք էին ոչ միայն հայ ժողովրդի արիության և ինքնագոհության, այլև այն ներդաշնակ միաբանության, որ օրհասական պահին հաստատվեց հայության տարբեր հատվածների միջև:

Անցած հարյուրամյակի ընթացքում հայ պատմագիտությունը բազմիցս անդրադարձել է 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի պատմությանը: Հայրենիքում և սփյուռքում հրատարակված տասնյակ հուշագրություններում ու գիտական մենագրություններում լուսաբանվել են ռազմական գործողությունները, ներկայացվել են հերոսամարտերի արդյունքներն ու հետևանքները: Հրապարակի վրա առկա է նաև փաստավավերագրական բնույթի հսկայական տպագիր նյութ: Այդուհանդերձ որոշ հիմնահարցեր, ինչպես օրինակ՝ թուրք զավթիչների դեմ Շիրակի գյուղերում ծավալված դիմադրական պայքարի պատմությունն առայսօր լուրջ ուսումնասիրության ենթարկված չէ: Մինչդեռ Արևելյան Շիրակի և Արագածոտնի միաձուլման հատվածում ձևավորված ճակատը կարևոր իրադարձություն էր Մայիսյան հերոսամարտերի պատմության մեջ:

Դեպքերին հաջորդած ժամանակահատվածում և հատկապես խորհրդային տարիներին Շիրակի գոյամարտի ուսումնասիրությունը դուրս մնաց պատմաբանների ուշադրությունից: Կռիվների անմիջական մասնակիցների վկայությունները գրի չառնվեցին, չուսումնասիրվեցին ու չհրատարակվեցին: Մեկ դար առաջ թույլ տրված սխալն այսօր լրջագույն խնդիրների առաջ է կանգնեցնում ժամանակակից հետազոտողին:

Նպատակ ունենալով էական քայլ կատարելու այս ուղղությամբ՝ արխիվային նորահայտ վավերագրերի, գիտական գրականության և ժամանակակիցների հուշերի համադրմամբ ստորև առանձին ուսումնասիրության առարկա կդարձնենք Շիրակի 1918թ. գոյապայքարի պատմությունը, դրանով իսկ կփորձենք ամբողջացնել Մայիսյան հերոսամարտերի պատմության փառապանծ էջը:

Շիրակի 1918թ. մայիսյան գոյամարտը

1918թ. գարնանն աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում ռազմաքաղաքական իրավիճակը կտրուկ փոխվեց ի վնաս հայ ժողովրդի: Խորհրդային Ռուսաստանի՝ պատերազմից դուրս գալուց հետո Անդրկովկասյան սեյմը փորձեց Օսմանյան կայսրության հետ փոխհամաձայնության եզրեր գտնել, սակայն հաջողության չհասավ: Ապրիլի 1-ին վերսկսված թուրք-անդրկովկասյան պատերազմը շուտով վերածվեց թուրքական զորքերի հաղթարշավի: Կարսի ուխտադրուժ հանձնմանը² մայիսի 15-ին հաջորդեց Ալեքսանդրապոլի

² Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, док. 103, с.225:

անակնկալ անկումը³: Թուրքական հարձակումն ուղղակիորեն կազմալուծեց հայկական զորամասերի շարքերը: Ալեքսանդրապոլի ջոկատի հրամանատարի հավաստմամբ՝ քաղաքը հանձնելուց հետո սկսված զանգվածային դասալքության պատճառով ճակատը մնաց բաց⁴:

Գիտակցելով իրենց հաջողության ժամանակավոր բնույթը՝ թուրքերը ձեռնամուխ եղան զինագրավված գավառի հայ ազգաբնակչության ֆիզիկական բնաջնջմանը: Սակայն, արևելահայությունից «ազատվելու» թշնամու մոլուցքը մի շարք բնակավայրերում դիմադրության տարերային պոռթկումներ առաջ բերեց: Ալեքսանդրապոլում ՀՀ ԱԳՆ ներկայացուցիչ Գ. Խոյեցյանի հավաստմամբ, Սոգոութի, Մահմուդզուղ, Շիրվանջուղ և Արթիկ գյուղերում զինված երիտասարդությունն ամրացավ սարերում և դիմադրություն կազմակերպեց⁵: Արևելյան Շիրակի տարբեր գյուղերում կազմակերպած դիմադրության հանդիպելու փաստը վկայում է նաև Կարաբեքիր փաշան: «Ալեքսանդրապոլից դեպի հարավ՝ Շիրվանջուղի ու Մահմուդջուղի շրջաններում, -գրում է նա,-գյուղական բնակչությունը, ոչնչացնելով մեր (թուրքական-Ա.Հ.) պահեստները և սպանելով դրանք հսկող զինվորներին, զենքը ձեռքին անցավ սարերը»⁶:

Ըստ Ալեքսանդրապոլի շրջանի պարետ Մեհմեդ Թեջիրի՝ «թուրքական կանոնավոր զորքերին դիմադրություն ցույց տված գյուղերը պատժվեցին զինվորական օրենքների ամենայն խստությամբ»⁷: Իրականում՝ ավելի քան 50 գյուղեր թալանվեցին ու հիմնահատակ ավերվեցին, դրանց բնակչությունը գերվեց, բռնաբարվեց ու հոշոտվեց⁸: Այդուհանդերձ, դիմադրական մարտերն իրենց հիմնական առաքելությունը կատարեցին. տարբեր հաշվումներով մոտ 100.000 փախստական-զաղթական հնարավորություն ստացավ անվնաս հեռանալու:

Շիրակում դիմադրություն կազմակերպելու նախերգանքը տրվեց Ներքին Թալինում (Դաշտաղեմ) մայիսի 5-ին: 1918թ. փետրվար-ապրիլյան թուրքական հարձակումից հետո մոտ 70.000 տարոնցիներ, միանալով Անդրանիկի Ալեքսանդրապոլ նահանջող ջոկատին, շարժվեցին դեպի Սարդարապատ⁹:

³ **Հարությունյան Ա.**, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Եր., 1984, էջ 171:

⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ /այսուհետև՝ ՀԱԱ/, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 19, թ. 19, 44-48:

⁵ ՀԱԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 38, թ. 85-95:

⁶ **Karabekir Paşa**, Birinci Kafkas kolordusunun 334 senesinde ki harekâtı ve meşhudatı hakkında general Harbord riyasetindeki Amerika heyetine takdim edilen rapor süreti, Erzurum, 1335 (1919), s. 9.

⁷ **Սարգսյան Ե.**, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918թթ., Եր., 1964, էջ 445:

⁸ Մանրամասն տե՛ս **Հայրապետյան Ա.**, Ժողովրդագրական գործընթացներն Ալեքսանդրապոլի գավառում 1918թ. մայիս-նոյեմբեր ամիսներին //ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2018, հ. 21, էջ 113-127:

⁹ **Մինասեան Է.**, Մայիսեան հերոսամարտեր. հայերի Հայրենականը//«Ալիք» օրաթերթ, Թեհրան, 2019, 2 յունարի, թիւ 1 (23198), էջ 5:

Երևանի ազգային խորհուրդը որոշեց գաղթականությանը տեղավորել Արագածից Երևան ընկած հատվածում¹⁰: Սակայն Ներքին Թալինի և շրջակա գյուղերի մահմեդական բնակչությունը խոչընդոտեց այդ: Ներքին Թալինի բերդի գրավումն իրագործվեց Փեթարա Մանուկի, Սասունցի Մուշեղի, Մորուք Կարոյի և Չոլոյի գլխավորած սասունցի կամավորականների կողմից: Եռօրյա մարտերում Արագածի փեշերից մինչև Ուջան՝ մոտ 70 կմ, մաքրվեց մահմեդականներից¹¹: Դրանով ոչ միայն լուծվեց տարոնցիների տեղավորման խնդիրը, այլև վերացվեց Երևանի վրա կախված վտանգը, որն ավելի ակնառու էր դարձել Սարդարապատի ու Բաշ-Ապարանի կռիվների ժամանակ:

Հաջորդ քայլը լինելու էր Արևելյան Շիրակում կուտակված գաղթականության տարահանումը: Նախապատրաստական աշխատանքներն այս ուղղությամբ սկսվեցին մայիսի 14-ին՝ այն բանից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ հայկական «Ալազղազ» զորաջոկատը Ալեքսանդրապոլ-Երևան ճանապարհի Արփաչայի հատվածի պաշտպանությունն ապահովելու փոխարեն թուրքերի գերակշռող ուժերի ճնշման տակ նահանջել է Ղարաբուռուն¹²:

Ականատեսների վկայությամբ՝ այդ օրերին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից ու Արևելյան Շիրակի գյուղերից մոտ 100.000 գաղթականներ իրենց սայլերով, ունեցվածքով ու անասուններով կուտակվել էին Սոգութլիում (Սառնաղբյուր): Անհրաժեշտ էր կոնկրետ քայլեր ձեռնարկել մարդկանց այդ հսկայական բազմությունը փրկելու համար:

Ինքնապաշտպանության կազմակերպման և գաղթականության տարահանման աշխատանքները գլխավորեցին Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում մարտնչած սառնաղբյուրցի սպաներ Նհոյի Սարգիսը (Գեորգիսյան Խաչի կրկնակի շքանշանակիր), Աթաշի Եղիշը, Խչոյի Սերոբը, շարքայիներ՝ Մնեյի Սմբատը, Հարութի Մարալովը, Կարոյի Տոնոն, Կարոյի Հարությունը, Նհոյի Նահապետը, Քոչոյի Թորոսը, Բոչոյի Հարությունը, գյուղացիներ՝ Խաչոյի Քերոբը, Շարաֆի Բարսեղը, Նիկոյի Հովսեփը, տեր Գևորգը (քահանա), Քոչոյի Հարությունը և Դիլանի Հարությունը:

Խորհրդակցությունը կայացավ գյուղի «Հովեյ օղա» կոչված վայրում: Հաշվի առնելով գյուղի աշխարհագրական դիրքը, որ վերին աստիճանի հարմար էր ինքնապաշտպանության համար, որոշվեց Սոգութլի (Սառնաղբյուր)-Մաստարա-Մուսլուխլի (Լանջիկ)-Բողազքեսան (Ձորակապ)-Տաշդալա (Քարաբերդ)-Մուլա Գյոկչա (Մարալիկ)-Շիրվանջուղ (Լեռնակերտ) գյուղերի շրջանում ստեղծել երեք տեղամասերից բաղկացած 14կմ երկարությամբ պաշտպա-

¹⁰ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակարանները, հ. է. Թեհրան, 1983, էջ 106:

¹¹ Ներսիսյան Ա., Ռուբեն, Եր., 2007, էջ 275:

¹² ՀԱԱ, ֆոնդ 121, ցուցակ 2, գործ 82, թ. 2:

նական զիծ և ճակատը պահել այնքան ժամանակ, մինչև գաղթականներն ապահով կհեռանային:

Պաշտպանական առաջին տեղամասը ձգվելու էր Գունի բարձունքներից մինչև Շիշթեփե: Այս հատվածի հրամանատարությունը հանձնվեց Նհոյ Սարգսին: Նրան օգնականներ նշանակվեցին Մնեյի Սմբատը, Հարութի Սարալովը, Նհոյի Նահապետը, Սրբեյի Մուկուչը, Նաջրի Սիմիզը, Հենցու Տիգրանը և Ասլանի Քերոբը:

Պաշտպանական երկրորդ տեղամասն ընդգրկում էր Վանքի ձորի երկու բարձրադիր մասերը և ապահովում էր Մուլա Գյոկչա-Սոգութլի ճանապարհի հսկողությունը: Այս հատվածի ղեկավարությունը հանձնվեց Աթաշի Եղիշին: Նրա օգնականներն էին Խաչոյի Քերոբը, Կարոյի Տոնոն, Քոչոյի Թորոսը, Ղուրշուղի Արմենակը, Քոչոյի Հարությունը և Սեփանի Շաբոն:

Պաշտպանական երրորդ տեղամասն ընդգրկում էր լեռնանցքից մինչև Տաշդալա ընկած հատվածը: Այս տեղամասի հրամանատարն էր Շարաֆի Բարսեղը, իսկ օգնականներն էին՝ Կարոյի Հարությունը, Բղդոյի Հարությունը և Դիլանի Սարալովը¹³:

Մշակվեց նաև մարտական գործողությունների ծրագիր. ավելորդ զոհերից խուսափելու համար սոգութլեցիները տարհանվեցին, փոխարենը՝ թշնամուն ապակողմնորոշելու՝ աշխատանքային առօրյայի պատրանք ստեղծելու նպատակով առավել քաջերի մի խումբ (այդ թվում՝ նաև կանայք) մնաց գյուղում: Երբ մայիսի 16-ին թուրքական 13-հոգանոց ջոկատն Ալլա փաշայի զլխավորությամբ մտավ Սոգութլի՝ Հենցու Տիգրանը, Բղդոյի Հարությունը և Ասլանի Քերոբը աղ ու հացով դիմավորեցին նրանց և տեղավորեցին՝ հրամանատարին «Հովեյ օթախում», իսկ զինվորներին՝ «Հովեյ օդայում»: Գիշերը սարերից իջած Հարութի Սարալովը, Նհոյի Սարգիսը և Մնեյի Սմբատը թուրքերին կոտորեցին: Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև հաջորդ առավոտյան գյուղ մտած թուրքական 40-հոգանոց ջոկատը: Զորահրամանատարի կտրված գլուխը սոգութլեցիները կապեցին ձիու թամբին և ձին քշեցին Մուլա Գյոկչայի ուղղությամբ¹⁴:

Սոգութլեցիների «հանդգնության» մասին լուրը կայծակնային արագությամբ հասավ Ալեքսանդրապոլ: Մայիսի 18-ին թուրքական կանոնավոր զորքը Շիրվանջուղի ուղղությամբ ձեռնարկեց նոր՝ առավել մեծամասշտաբ գրոհ: Այն, ինչ տեղի ունեցավ հաջորդ 4-5 օրերին, վեր է ամեն տեսակի երևակայությունից: Թուրքի նկատմամբ խոր ատելությունը, վրեժխնդրության մոլուցքն ու

¹³ Սարգսյան Խ., Սարգսյան Ա., Սոգութլուի գոյամարտը 1918թ. մայիսի 14-22-ին // 1918թ. Մայիսյան գոյապայքարի պատմության նոր էջ, Եր., 2005, էջ 49-51:

¹⁴ Գևորգյան Ռ., 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի մի նոր էջ // «Հայկական բանակ», Եր., 2003, N 2, էջ 32-33:

թշնամուն նսեմացնելու վճռականությունը տվեցին իրենց արդյունքները: Ամայի սարերում հանդիպելով դիմային հզոր կրակահերթի և կրելով մարդկային մեծ կորուստներ՝ թշնամին խուճապահար փախավ՝ մարտի դաշտում թողնելով մեծ քանակությամբ ռազմավար (նաև թնդանոթ):

«Սոգութլվա պատերազմի» օրերին իրենց եղբայրների ու ամուսինների հետ կողք կողքի կռվեցին նաև գյուղի կանայք՝ Ղուրշուղյան Ջեյրանը (Ջեյրո), Սարգսյան Թարգյուրը, Ենոյի Վարսիկը, Հովեյի Նոյեմը, Մալխասի Շուշիկը, Գրիգորյան Նուբարը և այլք: Սառնաղբյուրում հատկապես հպարտությամբ են հիշում վանեցի Նուբարին: Ծնունդով նա Արճեշից էր (1883թ.): Վանի ջարդերի ժամանակ թուրքերը տղամարդկանց լցրել էին մարագներն ու այրել: Հորն ու չորս եղբայրներին կորցրած Նուբարը դիակների տակից գտել էր ծանր վիրավոր ամուսնուն (առաջին ամուսնուն) և կանացի շորեր հագցրած տարել տուն: Մի քանի օր անց թուրքերը հայտնաբերել էին վիրավորին և տան շեմին կտրել գլուխը: Անկոտրում կնոջն այդքանից հետո հաջողվել էր զենք գողանալ ու կռվելով հասնել Կարս, որտեղ էլ երկրորդ անգամ ամուսնացել էր Շաբո Եկմալյանի հետ և հաստատվել Սոգութլիում¹⁵:

Դիմադրական մարտերը Սոգութլիում դադարեցին միայն այն բանից հետո, երբ կապավորները զեկուցեցին գաղթականների բարեհաջող Էջմիածին հասնելու մասին: Իրենց պարտքը համարելով կատարած՝ ինքնապաշտպանության մասնակիցները մայիսի 22-ի գիշերը թողեցին դիրքերն ու կազմակերպված նահանջեցին: Սրանցից մոտ 1000 հոգի, ըստ Երևանյան ջոկատի շտաբի պետի տեղակալ Ալեքսանդր Շնեուրի, հետո միացավ Պանդուխտի (Միքայել Մեֆերյան) հեծյալ մշեցիների ջոկատին և շարունակեց հետապնդել թշնամուն¹⁶ (Այդ մասին իր զեկուցագրերում խոսում է նաև զեներալ Մ. Սիլիկյանը)¹⁷:

Սոգութլիից չհեռացան միայն Ավոյի Նիկոլը (12 տ.), Պողոսի Վարազը (10 տ.), Սարգսյան Բաբկենը (10 տ.), Պողոսի Նախշունը, Հարեյի Ալեքը և Դիլանի Հարություն: Սրանց պատմելով՝ սարսափած թշնամին գյուղ մտավ միայն երեք օր անց՝ Ադիյամանի (Գառնահովիտ) կողմից:

Ինքնապաշտպանության հաջորդ օջախը Շիրվանջուղն էր (Լեռնակերտ): Դիմադրական մարտերն այստեղ սկսվեցին այն բանից հետո, երբ գյուղ մտած թուրքերը պահանջեցին իրենց հանձնել զեղեցիկ կանանց ու աղջիկներ:

¹⁵ Գևորգյան Ռ., 1918 թվականի Մայիսյան հերոսամարտերի պատմության մի նոր էջ՝ Սոգութլուի գոյամարտը // 1918թ. Մայիսյան գոյապայքարի պատմության նոր էջ, Եր., 2005, էջ 37:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆոնդ 121, ցուցակ 2, գործ 84, թ. 28, գ. 82, թ. 15-17: Մանասերյան Մ., Հիշողություններ Սարդարապատի հերոսամարտից (1918թ. մայիսի 22-29) // Հայկական բանակ, Եր., 1998, N 2 (16) էջ 91, 95:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 18, թ. 11-12: Ավետիսյան Հ., Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը: 1918 թվականի մայիս, Եր., 1998, էջ 105-106:

րին: Շիրվանջուղցիները հրաժարվեցին հրամանը կատարելուց, իսկ զինված ընդհարման ժամանակ 6 թուրք սպանեցին: Ըմբոստներին պատժելու համար թուրքական հրամանատարությունը պատժիչ զորաջոկատ ուղարկեց, որը, սակայն, կազմակերպված հակահարված ստանալով դիմեց փախուստի¹⁸: Այս դեպքերից անմիջապես հետո շիրվանջուղցի 26 երիտասարդներ՝ զինված «Մոսի» և «Բերդանկա» տեսակի հրացաններով, 19-ամյա Ալեքսանդր Այվազյանի գլխավորությամբ միացան Սոգոութլի դիմադրության մասնակիցներին: Խրամատներ փորելով Ջոջ-կոդ բլուրի երկարությամբ՝ նրանք ուժեղ դիմադրություն կազմակերպեցին՝ թշնամուն պատճառելով մարդկային մեծ կորուստներ, ապա սոգոութլեցիների հետ միասին նահանջեցին: Չկարողանալով ճնշել մի խումբ երիտասարդների դիմադրությունը՝ թուրքերը հավաքեցին գյուղում մնացած բնակիչներին (հիմնականում ծերեր, կանայք և երեխաներ)՝ թվով 302 հոգի, և լցնելով մարազը՝ ողջակիզեցին: Այդ ոճրագործությունից փրկվեց միայն 11-ամյա մի երեխա¹⁹:

Կազմակերպված ինքնապաշտպանության վերջին օջախը չորրորդ գավառամասի կենտրոն Մոլլա Գյոկչան էր: Ըստ ժամանակակիցների՝ գյուղ մտած թուրքերն անխնա թալանեցին բոլորին՝ մոտ 40 մարդու քշեցին Էրզրումի ուղղությամբ, տարան անասունների մեծ մասը, խոտի դեզերը, սայլերը, գյուղատնտեսական գործիքներն ու մեղվափեթակները: Այստեղ ևս ընդհարումները սկսվեցին այն բանից հետո, երբ թշնամին պահանջեց իրեն հանձնել զեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին: Տանուտեր Ալեք Գևորգյանը (Տերտերանց գերդաստանից) մերժեց այդ պահանջը²⁰: Թուրքերը պաշտոնանկ արեցին նրան և տանուտեր նշանակեցին Կարո Իգնատոսյանին: Ոգևորված սոգոութլեցիների հաջողված ինքնապաշտպանությամբ՝ վերջինս ոչ միայն մերժեց թուրքերին, այլև վճռեց դիմադրություն կազմակերպել: Դաշնակցականներ Առաքել Միմոնյանի և Ադանիկ Աղբալյանի գլխավորությամբ մոլլագոկչեցիներից ու փախստական-կամավորականներից կազմված 50-60 - հոգանոց ջոկատը գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում՝ «Գող մաղարա» կոչված հանդամասում, հարձակվեց թշնամու վրա²¹: Չկարողանալով ծնկի բերել գյուղացիներին՝ թուրքերը հրաժարվեցին հետագա գործողություններից:

Դիմադրական այդ մարտերում աչքի ընկան Բոգոյենց Մելիքը, Մեսրոպը, Մերգոն, Աբաջոնց Տիգրանը, Տերտերանց Ալեքը, Վահանը, Չարչոլոնց

¹⁸ ՀԱԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 95, թ. 104:

¹⁹ Գևորգյան Ռ., Ակունք, Եր., 2008, էջ 446-447:

²⁰ Մելիքյան Հ., Մարալիկի հնագույն գերդաստաններից մեկի պատմությունը, Եր., 2006, էջ 115:

²¹ Մելիքյան Հ., 1918 թ. Շիրակի մայիսյան գոյամարտը // 1918 թ. Մայիսյան գոյապայքարի պատմության նոր էջ, Եր., 2005, էջ 56:

Մերգոն ու Հովհաննեսը, Իգնատիոսյան Կարոն, Բոգիկյան Սիրեկանը, Ավդայան Մկրտիչը և ուրիշներ: Տղամարդկանց հետ ուս ուսի տված թշնամու դեմ կռվեցին նաև գյուղի կանայք: Մարալիկում այժմ էլ հպարտությամբ են պատմում, թե ինչպես Բոգիկյան Այվազի կինը՝ Պետոնեց Սիրունը, խեղդեց տունը թալանել ցանկացող թուրք զինվորին²²:

Սոգուրիում, Շիրվանջուղում, Մուլա Գյոկչայում և այլուր կազմակերպված դիմադրության հանդիպելուց, ապա Սարդարապատում և Բաշ Ապարանում խայտառակ պարտություն կրելուց հետո թուրքական հրամանատարությունն իր ուշադրությունը սևեռեց Ալեքսանդրապոլի շրջակա գյուղերի վրա և թիկունքն ապահովելու նպատակով ձեռնամուխ եղավ Շիրակի դաշտի հայության բնաջնջմանը:

Թուրքական «Որսորդ» կոչված զորաջոկատը՝ կազմված գերազանցապես տեղի քրդերից ու թաթարներից, հավաքելով Թալին-Մաստարա-Ադիյաման-Փիրթիքյան-Մուսլուղլի-Սոգուրի ճանապարհներին պատահած մոտ 3000 տեղացի ու գաղթական հայերի, տեղափոխեց գլխավոր ճանապարհներից հեռու ընկած Ձիթհանքով (Բազիրխանա) և ամենաբարբարոս եղանակներով մայիսի 25-ին կոտորեց: Այդ եղեռնագործությունից փրկվեցին միայն սոգուրեցի Նեոյ Գասպարն ու ադիյամանցի Գյոն: Թուրքերի հեռանալուց հետո պատմաբան Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանի (Ա.-Դո) և ՀՀ խորհրդարանի անդամ Հակոբ Տեր-Հակոբյանի (Իրազեկ) կողմից նրանց հիշողությունները գրի առնվեցին և 1919թ. հրատարակվեցին «Յառաջ» օրաթերթում՝ «Տաճկական վայրագությունը Ալեքսանդրապոլի գաւառում» խորագրով հոդվածաշարում:

Գերիներից 500-ին թուրքերը փակեցին Շահբազյան եղբայրների մարազներում, ապա պատուհաններից նոնակներ նետելով, գնդացիներից ու հրացաններից կրակելով՝ սպանեցին, իսկ հետքերը վերացնելու համար մարազներն այրեցին: Մյուսներին (մոտ 2500 մարդ) կոտորեցին գյուղի հյուսիսարևելյան կողմի սարերում: Շուրջ 200 հայ օրիորդներ փրկելով իրենց պատիվը՝ խեղդվելով ինքնասպան եղանակով Ձիթհանքովի լճերում²³: Ականատեսների վկայությամբ՝ «մի քանի օր յետոյ, երբ խեղդուածների դիակները ջրի երես բարձրացան, լճի բովանդակ մակերևույթը պատուեց գոյնզգոյն հագուստներով»²⁴:

²² Դավթյան Ա., Ճանաչիր արմատները քո//«Անի» շաբաթաթերթ, Մարալիկ, 1987, 22 օգոստոս, էջ 2:

²³ ՀԱԱ, ֆոնդ 121, ցուցակ 2, գործ 82, թ. 17:

²⁴ Իրազեկ, Տաճկական վայրագությունը Ալեքսանդրապոլի գաւառում // «Յառաջ» օրաթերթ, Երևան, 1919, N 24, 19 հոկտեմբերի, էջ 2:

Թուրքական զորքերին դիմադրություն ցույց տալուց հետո անմարդաբնակ դարձան նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի Մահմուդջուղ և Ղըլիջ-Յաթաղ գյուղերը (1916 թ. դրությամբ միասին ունեին մոտ 2570 բնակիչ երկու սեռերից²⁵):

Իրազեկի պնդմամբ՝ տեղի ունեցած ոճրագործության իրական մեղավորները տեղի քրդերն ու թաթարներն էին, որ ղեկավարվելով զանազան բեկերից ու աղաներից, ամենագործուն մասնակցությունն ունեցան Արևելյան Շիրակի հայ ազգաբնակչության կոտորածին, իսկ հետո անցան Կարս: «Աւելորդ չենք համարում,-գրում է նա,-հրապարակել զոհե ամենագլխավորների անունները. Բուղութեցի Քոռ Նամէի տղա Զոռբէն, Սույսըզցի Շամիլ Մամէ օղլին, նոյնտեղացի Խուդո Բշար օղլին, Քրդի Ղլիջյաթաղցի Զալալ Սուէի Ամարը և Այիբ Քյալալ օղլին, Հըկօցի Սայեադ Բրո օղլին, Ղարադուլեցի Դաւրեժ օղլին, Ալտջեցի երկու եղբայրները՝ Տայո և Հասան բեկերը և Ղըզըլմադարեցի Ամար Հասան Աղա օղլին»²⁶:

Եզրահանգում. Ամփոփելով 1918թ. մայիսին Արևելյան Շիրակի գյուղերում ծավալված դիմադրական պայքարի պատմության համառոտ քննությունը՝ նշենք հետևյալը. Շիրակի գոյամարտը կամ, ինչպես սիրում են տեղացիներն այն կոչել, «Սոգութիվա պատերազմը» առանձնահատուկ տեղ ունի հայ ժողովրդի Մայիսյան հերոսամարտերի պատմության մեջ: Արևելյան Շիրակն ու Արագածոտնը միաձուլող հատվածում՝ տեղացիներից, արևմտահայ կամավորներից, փասխտականներից ու նահանջող հայկական զորամասերից հետ մնացած զինվորներով ձևավորված ճակատը թուլացրեց դեպի Սարդարապատ շարժվող թուրքական «անպարտելի» թվացող զորքերի թիկունքը: Սոգութիում և հարակից գյուղերում թուրքական կանոնավոր զորքերին ու տեղական զինված մահմեդական խուժանին հասցված հարվածը եղավ թշնամու դեմ հայ ժողովրդի երկու հատվածների առաջին համատեղ հաղթանակը Սարդարապատի ու Բաշ Ապարանի նախօրեին: Այստեղ ձևավորված ջոկատները Պանդուխտի հետ հետապնդեցին ու Ախուրյանից արևմուտք քշեցին թշնամուն: Շիրակի գոյամարտը անխուսափելի կոտորածից փրկեց նաև տասնյակ հազարավոր փասխտական-գաղթականների՝ հնարավորություն տալով վերջիններիս անարգել հասնելու Էջմիածին և Երևան:

²⁵ Կորկուտյան Ջ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Եր., 1932, էջ 111, 119:

²⁶ Իրազեկ, Նույնը:

ЭПИЗОДЫ ИЗ ИСТОРИИ МАЙСКИХ ГЕРОИЧЕСКИХ СРАЖЕНИЙ 1918г.: ШИРАКСКАЯ БИТВА

Այրապետյան Ա. Ս.

Ключевые слова: *сопротивление, самооборона, Согутли, Ширванджуг, Сардарapat, турок, Александропольский уезд, Пандухт, Молла-Гёкча, беженец, май, Дзитанков.*

Майские героические сражения имели решающее значение в жизни армянского народа. Они не только предотвратили продвижение турок, но и создали предпосылки для восстановления утраченной столетиями государственности.

За прошедшее столетие армянская историография много раз возвращалась к истории героических сражений, были изданы десятки мемуаров и научных монографий, но все же такие определенные вопросы как история оборонительной борьбы, оказанная туркам в селах Ширака исследована недостаточно, хотя и является важнейшим событием в истории Майских героических сражений. Фронт, сформированный на месте соединения Восточного Ширака и Арагацотна из местного населения, западноармянских добровольцев, беженцев и отставших солдат отступающих армянских войск, ослабил тыл турецких войск, продвигающихся к Сардарapatу. Удар, нанесенный турецким войскам и местным мусульманским группировкам в Согутли и окрестных селах, стал первой совместной победой над врагом двух частей армянского народа в преддверии Сардарapата и Баш Апарана. Сформированные тут отряды под начальством Пандухта преследовали и отбросили врага на запад от Ахуряна. Ширакская битва спасла также от неизбежной гибели десятки тысяч беженцев, дав им возможность беспрепятственно дойти до Эджмиадзина и Еревана.

EPISODES FROM THE HISTORY OF HEROIC BATTLES IN MAY 1918: THE BATTLE OF SHIRAK

Hayrapetyan A. S.

Key words: *resistance, self-defense, Sogutli, Shirvanjugh, Sardarapat, Turks, Province of Alexandrapol, Pandukht, Molla Gyokcha, refugee, May, Dzithankov.*

The heroic battles in May were crucial to the life of the Armenian people. They not only prevented the advancement of the Turks, but created preconditions for recreating the statehood lost centuries ago as well.

Armenian historiography has repeatedly touched upon the history of heroic battles, published dozens of memoirs and scholarly monographs over the past century, yet some issues, such as the history of resistance struggles against the Turks in the villages of Shirak, have not been seriously studied. Meanwhile, it is a major event in the history of the heroic battles in May. The front formed with locals, Western Armenian volunteers,

refugees, and retreating Armenian troops in the merging section of eastern Shirak and Aragatsotn weakened the rear of Turkish troops moving to Sardarapat. The blow to Turkish troops and local Muslim rebels in Sogutli and neighboring villages was the first joint victory of the two Armenian segments against the enemy on the eve of Sardarapat and Bash Aparan. The detachments formed here, along with Pandukht, pursued and drove the enemy west of Akhuryan. The battle of Shirak also saved tens of thousands of refugees from the inevitable massacre, enabling them to reach Etchmiadzin and Yerevan without difficulty.

References

1. **Avetisyan H.** Hayots azgayin miasnuthyan haghtanaky: 1918 tvakani mayis, Yerevan, HH GAA «Gitutyun» hrat. 1998 **(In Armenian)**.
2. **Davtyan A.**, Chanachir armatnery qo, «Ani» shabatatert, Maralik, 1987, 22 ogostos, ej 2 **(In Armenian)**.
3. Dokumenty i materialy po vneshney politike Zakavkaz'ya i Gruzii, Tiflis, Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki, 1919 **(In Russian)**.
4. **Gevorgyan R.** Akunk', Yerevan, «Areg» hrat., 2008 **(In Armenian)**.
5. **Gevorgyan R.** 1918 t. mayisyan herosamarteri mi nor ej, «Haykakan banak», Yerevan, 2003, N 2, ej 31-35 **(In Armenian)**.
6. **Gevorgyan R.** 1918 tvakani Mayisyan herosamarteri patmutyan mi nor ej. Sogyutlui goyamarty, Mayisyan goyapaykari patmutyan nor ej, Yerevan, Rus-haykakan Slavonakan hamalsaran, 2005, ej 30-41 **(In Armenian)**.
7. **Harutyunyan A.** Turkakan interventsian Andrkovkas 1918t. yev inknapashtpanakan krrivnery, Yerevan, HSSH GA hratarakchutyun, 1984 **(In Armenian)**.
8. Hayastani azgayin arkhiv, fond 45, tsutsak 1, gorts 18 **(In Armenian)**.
9. Hayastani azgayin arkhiv, fond 121, tsutsak 2, gorts 82, 84 **(In Armenian)**.
10. Hayastani azgayin arkhiv, fond 200, tsutsak 1, gorts 19, 38, 95 **(In Armenian)**.
11. **Hayrapetyan A.** Zhoghovrdagrakan gortsyntatsnem Aleksandrapoli gavarrum 1918t. mayis-noyember amisnerin, HH GAA SHHH kentroni «Gitakan ashkhatutyunner», Gyumri, 2018, h. 21, ej 113-127 **(In Armenian)**.
12. **Irazek** Tachkakan vayragutivny Aleksandrapoli gavarrum, «Yaraj» oratert, Yerevan, 1919, N 26, 22 hoktemberi, ej 2 **(In Armenian)**.
13. **Irazek** Tachkakan vayragutivny Aleksandrapoli gavarrum, «Yaraj» oratert, Yerevan, 1919, N 24, 19 hoktemberi, ej 2 **(In Armenian)**.
14. **Karabekir-pasha** доклад Pervogo kavkazskogo korpusa, predstavlenyy amerikanskoy delegatsii v tsitadeli generala Kharborda ob operatsii i legitimnosti Erzuruma, 1335 (1919) **(in Turkish)**.
15. **Korkotyan Z.** Khorhrdayin Hayastani bnakchutyuny verjin haryuramyakum (1831-1931), Yerevan, HSKHH Luszghogkamat, 1932 **(In Armenian)**.

16. **Manaseryan M.** Hishoghut'yunner Sardarapati herosamartits' (1918t'. mayisi 22-29), Haykakan banak, Yerevan, 1998, N 2 (16) ej 78-103 **(In Armenian)**.
17. **Melikyan H.** Maraliki hnaguyn gerdastannerits meki patmutyuny, Yerevan, «Areg» hrat., 2006 **(In Armenian)**.
18. **Melikyan H.** 1918 t. Shiraki mayisyan goyamarty, Mayisyan goyapaykari patmutyan nor ej, Yerevan, Rus-haykakan Slavonakan hamalsaran, 2005, ej 54-85 **(In Armenian)**.
19. **Minasean E.** Mayisean herosamarter. hayeri Hayrenakany, «Alik» oratert, Tehran, 2019, 2 yunwari, tiv 1 (23198), ej 5 **(In Armenian)**.
20. **Nersisyan A.** Rruben, Yerevan, Edit Print, 2007 **(In Armenian)**.
21. **Rruben,** Hay yeghapvokhakani my yishatakanery, h. e, Tehran, 1983 **(In Armenian)**.
22. **Sargsyan Kh., Sargsyan A.** Sogyutlui goyamarty 1918t. mayisi 14-22-in, 1918t. Mayisyan goyapaykari patmutyan nor ej, Yerevan, Rus-haykakan Slavonakan hamalsaran, 2005, ej 42-53 **(In Armenian)**.
23. **Sargsyan Ye.** Turkian yev nra nvachoghakan kaghakakanutyuny Andrkovkasum 1914-1918 tt., Yerevan, «Hayastan» hrat. 1964 **(In Armenian)**.

Ընդունվել է՝ 16.03.2020

Գրախոսվել է՝ 01. 05. 2020

Հանձնվել է տպ.՝ 27. 05. 2020

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ,

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն,

Էլ. հասցե՝ a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am